

Vrede over Israël

Jaargang 48
Nummer 2
april 2004

**Jezus' laatste oproep aan het
adres van Jeruzalem**

2

Van Utrecht naar Jeruzalem

8

Emmaüs in Judea

13

*Uitzicht op de
Gouden Koepel en
de Gouden Poort,
vanaf de Olijfberg.
Op de voorgrond
het Kidrondal met
veel olijfbomen.*

Tweemaandelijks orgaan, uitgegeven door Deputaten
'Kerk en Israël' van de Christelijke Gereformeerde
Kerken in Nederland

Jezus' laatste oproe- adres van Jeruzalem

De woorden van Jezus over Jeruzalem vormen in Mattheüs 23 de afsluiting van een rede tegen de schriftgeleerden en de Farizeeën.

Het is een zeer scherpe rede, zoals blijkt uit het zevenvoudig 'wee u, schriftgeleerden en Farizeeën'. Het is de climax van de twist met de joodse leiders. Gedurende lange tijd had Jezus de joodse leiders gewezen op zijn zending ten dienste van Israël en de volken. Maar zij wilden niets met Jezus te maken hebben. Zij erkenden zijn optreden niet. Nu Jezus in Jeruzalem is (zijn intocht wordt in Matt. 21 beschreven) en weet dat zijn einde nabij is, is Hij verbolgen over deze houding van de joodse leiders.

Jezus maakt hen grote verwijten. Dat doet Hij niet in blinde woede, zoals blijkt uit 23:1-12, waar Jezus erkent dat de schriftgeleerden en de Farizeeën staan in de lijn van Mozes. Zij hebben autoriteit en moeten daarom ook gerespecteerd worden. Opmerkelijk is wat Jezus in vs 3 over hen zegt – nota bene in de tegenwoordige tijd: 'Alles dan,

wat zij u ook zeggen, doet dat en onderhoud dat, maar doet niet naar hun werken'. Dit geldt dus nog steeds, volgens Jezus.

Uit deze woorden komt echter ook de aanklacht naar voren. Die gaat niet over de betekenis van de Tora, maar over de gezindheid, waarmee zij onderhouden wordt. Jezus verwijt de geestelijke leiders, dat zij niet in de geest van de Tora handelen. Wat Jezus bij hen mist is de barmhartigheid (vs 23). Hun woorden zijn wel goed en ook hun ijver, maar hun daden verraden dat hun innerlijke gesteldheid niet goed is. En dat komt messcherp naar voren in 23:13-36, waar Jezus hen telkens 'huichelaars' (hypocrieten) noemt en voorbeelden geeft van hun huichelachtigheid.

Met deze scherpe kritiek staat Jezus niet alleen. In joodse bronnen zijn voorbeelden gevonden van anderen, die ook messcherpe verwijten hebben gemaakt aan geestelijke leiders over hun huichelarij.

In dit verband mogen ook de profeten uit het Oude Testament niet ongenoemd blijven. Zij hebben net als Jezus scherpe kritiek geïfend op de hooggeplaatsten in het land. Te denken valt aan Jesaja met zijn zesvoudig wee over de rijken en de machtigen (Jes. 5:8-24), aan Jeremia die de mannen van Juda en de inwoners van Jeruzalem moet aanzeggen, dat zij het verbond verbroken hebben door achter andere goden aan te lopen (Jer. 11:1-14), en aan Ezechiël, die namens God

**Schriftstudie
over
Matth. 23:37-39**

**Een zeer
scherpe rede**

37 Jeruzalem, Jeruzalem, dat de profeten doodt, en stenigt, wie tot u gezonden zijn, hoe dikwijls heb Ik uw kinderen willen vergaderen, gelijk een hen haar kuikens onder haar vleugels vergadert, en
38 gij hebt niet gewild. Zie, uw huis wordt aan u
39 overgelaten. Want Ik zeg u, gij zult Mij van nu aan niet meer zien, totdat gij zegt:
Gezegend Hij, die komt in de naam des Heren!

moet profeteren dat de herders van Israël slechte herders zijn, die van hun taak ontheven zullen worden (Ez. 34).

Het adres: Jeruzalem

Het is opmerkelijk dat, terwijl Jezus in vers 36 spreekt over de schriftgeleerden en de Farizeeën, Hij in vers 37 spreekt over Jeruzalem. Het lijkt alsof Jezus vanaf vers 37 een andere groep mensen op het oog heeft. Toch is er een duidelijke verbinding tussen vers 37 en het voorafgaande. De schakel tussen beide gedeelten vormt het spreken over het doden van de profeten. Vanaf vers 29 noemt Jezus dit punt. Hij stelt de schijnheiligheid aan de kaak van hen die zeggen: ‘onze vaderen hebben inderdaad profeten gedood, maar wij zouden dat nooit doen.’ Jezus wijst op de huichelachtige karakter hiervan door te zeggen: jullie geven in ieder geval toe zonen van profeten-moordenaars te zijn, maar het is nog erger, want jullie zijn net als jullie vaderen; ook jullie doden profeten (en dan doelt Jezus op zichzelf en op ‘christelijke’ profeten die zullen komen). Maar al is er een verbinding tussen vs 37 en het voorafgaande, er is ook sprake van een overgang. Jezus vervolgt niet langer zijn ‘wee u’ uitspraken tegen de schriftgeleerden en Farizeeën², maar spreekt nu Jeruzalem aan. De vraag is: wie heeft Jezus hiermee op het oog? Dat Hij de naam ‘Jeruzalem’ twee keer achter elkaar noemt (hij staat

hier ook nog in de Hebreeuwse vorm), wijst op de grote ernst waarmee Jezus spreekt.

Ongetwijfeld ziet de uitdrukking ‘Jeruzalem’ op een grotere groep mensen dan alleen de schriftgeleerden en de Farizeeën. Maar Jezus noemt die grotere groep niet met uitdrukkingen, die Hij elders wel gebruikt: ‘Israël’ (zie 8:10) of ‘huis Israëls’ (zie 10:6, 15:24). Jeruzalem is voor Jezus de stad van de geestelijke leiders. En daarmee is Jeruzalem de stad van de tegenstand en het verzet tegen de verkondiging van het Koninkrijk van God. Het is de plaats van de verworping, waarbij vooral de ont-heiliging van de tempel de toorn van Jezus heeft opgewekt (Mt 21:12-17). Van deze onttaarding zijn de leiders – zowel de schriftgeleerden en de Farizeeën als de hogepriester en zijn clan – het toonbeeld. En zij hebben de hele stad meegezogen. Opmerkelijk echter is, dat de naam Galilea ook na Matt. 23 voor Jezus een positieve klank blijft houden (26:32, 27:55, 28:7,10,16).

Als we voor ogen houden dat Jezus in het geheel van Matt. 23 met name de geestelijke leiders van het volk aanspreekt, dat Hij de uitdrukkingen Israël en huis Israëls niet gebruikt, en dat Hij positief blijft spreken over Galilea, is het naar mijn gedachte onjuist Jeruzalem te identificeren met het gehele joodse volk.

Een dergelijke identificatie komen we wel tegen bij iemand als

Jezus bedoelt met ‘Jeruzalem’ niet het gehele Joodse volk

¹ Wie gaat tellen in de NBG-vertaling zou kunnen menen, dat er van een achtvoudig ‘wee u’ sprake is. Maar dan wijzen we erop, dat vers 14 tussen vierkante haken staat. Dat wil zeggen dat de beste en oudste handschriften van het Evangelie naar Mattheüs dit vers niet hebben.

² Opmerkelijk is dat in het evangelie naar Lukas de ‘wee u’ uitspraken staan in Lukas 11. Ze staan daar niet allemaal en die er staan, staan in een andere volgorde. De woorden over Jeruzalem vinden we in Lukas 13:34v.

Literatuur:

- J. Gnillka, Das Matthäusevangelium, 2. Teil, Herders theologischer Kommentar zum Neuen Testament
- Dr F.W.Groscheide, Het Heilig Evangelie volgens Mattheüs, Commentaar op het NT, Amsterdam, 1922
- C.J. den Heyer, Mattheüs en de Joden, serie Verkenning en Bezinning, 8e jrg, nr 3, dec. 1974
- Strack/Billerbeck: Kommentar zum NT aus Talmud und Midrasch, 1e Band

Jezus' laatste oproep aan het ad

F.W. Grosheide, wanneer hij bij deze woorden uit Matt. 23:37 schrijft: 'Aan het slot van de rede klaagt Jezus over Jeruzalem (...) Jeruzalem is hier de verpersoonlijking van het Joodsche volk. Vroeger en nu verwerpt dat volk degenen, die God zendt tot behoudenis.' De uitbreiding die Grosheide geeft aan het begrip 'Jeruzalem' vindt geen steun in de context van het evangelie naar Mattheüs.

De klacht: 'Gij hebt niet gewild'

De aanklacht tegen Jeruzalem is buitengewoon ernstig. Vergelijkbaar met wat Jezus zegt in de gelijkenis van de onrechtvaardige pachters (Matt. 21:33-46). Jeruzalem doodt en stenigt de gezanten van God. De leiders van het volk willen de boodschap van God niet horen. Niet alleen sluiten zij hun oren daarvoor af, maar zij snoeren ook hen die door God gezonden zijn om te spreken de mond. De woorden van Jezus staan in de tegenwoordige tijd om daarmee aan te geven: dit is niet alleen iets van vroeger, maar gaat door tot op de huidige dag. In zijn lijdensaankondigingen heeft Jezus aan zijn discipelen laten weten, dat de opgang naar Jeruzalem ook voor Hem zou leiden tot zijn gewelddadige dood (Matt. 20: 17-19). Deze aanklacht is Jezus' reactie op de grote vijandschap van Jeruzalem tegen God en zijn gezanten.

Over zijn eigen bedoelingen zegt Jezus: '... hoe dikwijls heb Ik uw kinderen willen vergaderen, gelijk een hen haar kuikens onder haar vleugels vergadert...' In wonderen en tekenen, in prediking en twistgesprek heeft Jezus steeds het heil van Jeruzalem op het oog gehad. Zoals een vogel haar jongen beschermend verbergt onder haar vleugels, zo heeft Jezus de mensen van Jeruzalem – hoog en laag – willen beschutten tegen de dag van het oordeel van God.

Maar Jeruzalem wilde niet. Er kwam telkens opnieuw een tegenstelling aan de dag tussen Jezus en Jeruzalem. Daarom is beter te vertalen 'maar gij hebt niet gewild' in plaats van 'en gij hebt niet gewild'. Jezus wilde wel, maar Jeruzalem niet. De zorg van Jezus brak stuk op onwil. Door het noemen van de onwilligheid van Jeruzalem geeft Jezus aan dat er geen verzachtende omstandigheden zijn. Jeruzalem kan niet zeggen: 'wij wisten nergens van...; we hebben in onwetendheid gehandeld.' Ook zal Jeruzalem niet kunnen zeggen: 'wij konden niet anders...; we werden gedwongen zo te handelen.' Nee, het is onwil. En daarmee doet Jezus een uitspraak over de strafwaardigheid van Jeruzalem.

De straf: Verlaten

Na de aanklacht komt het oordeel. Jezus geeft het weer in één zin: 'Zie, uw huis wordt aan u overgelaten'. Er zijn vele betrouwbare handschriften, die lezen: 'Zie, uw huis wordt leeg (of verwoest) aan u overgelaten.' Aan deze lezing is ook de voorkeur te geven.

De grote vraag bij deze tekst is: over welk huis gaat het hier? Gaat het over 'Israël', of over 'de gemeenschap van Jeruzalem', of gaat het over de tempel? Onder exegeten is geen eenstemmigheid.

Het ligt het meest voor de hand om te denken aan de tempel. Met name omdat de tempel heel vaak 'huis' wordt genoemd. Te denken valt aan de bekende woorden uit Jesaja, die Jezus aanhaalde bij de tempelreiniging: 'Mijn huis zal een bedehuis heten voor alle volken.' (Jes. 56: 7; Matt. 21:13).

Het woord 'huis' voor de tempel wordt bijna altijd verbonden met de naam van God, of van de HERE, of met een persoonlijk voornaamwoord dat naar God

res van Jeruzalem

verwijst. De tempel is het huis van God. Maar dan is het vervolgens opmerkelijk dat Jezus, terwijl Hij zich richt tot Jeruzalem, spreekt over 'uw huis'. Kan de tempel het huis van Jeruzalem genoemd worden? Hiervoor vinden we nergens steun in de Bijbel. Dat maakt het moeilijk om bij de uitdrukking 'uw huis' enkel en alleen aan de tempel te denken. Maar het is niet onmogelijk om (ook) aan de tempel te denken, want Jeruzalem en de tempel kunnen wel degelijk in elkaars verlengde liggen. Als er staat geschreven: wij gaan op naar Jeruzalem, dan is dat een opgaan niet alleen naar de stad, maar ook naar de tempel. Er wordt ook gezegd, dat de HERE in Jeruzalem woont (Ps. 135:21).

Gnilka is van mening, dat in het apocalyptisch spraakgebruik het begrip huis zowel kan slaan op de stad Jeruzalem als ook op de tempel. De aangedragen bewijsplaatsen komen mij niet sterk voor. Af te wijzen is de stelligheid, die we tegenkomen in het commentaar van Strack/Billerbeck: '... uw huis ... is niet de tempel, maar uw gemeenschap.' Mijn inziens blijft in de woorden van Jezus de tempel niet buiten schot.

'Uw huis' slaat op Jeruzalem als woonplaats van God en mensen. In dit verband verdient het ook aandacht dat direct na de woorden over Jeruzalem in 24:1 staat: 'En Jezus ging de tempel uit en vertrok.' Dit verlaten van de tempel, evenals het verlaten van Jeruzalem in 26:30 om naar de Olijfberg te gaan, ligt in het verlengde van de woorden uit Ezech. 11:23, waar we lezen: '... de heerlijkheid des HEREN steeg op uit het midden der stad en plaatste zich op de berg die ten oosten van de stad ligt.'

Van de woonplaats Jeruzalem zegt Jezus dat zij 'aan u overgelaten wordt'. Het woord dat met overlaten is weergegeven

Maquette van Jeruzalem ten tijde van Jezus. Een stukje van de stad, met midden boven de tempel; linksboven torens van de burcht Antonia.

kan ook betekenen: verlaten, achterlaten. Het ziet op het leeg achterlaten van met name gebouwen. Het gebruik van de passieve vorm (wordt overgelaten) duidt erop dat het God is, die dit tot stand brengt. God trekt zich terug uit Jeruzalem, uit de tempel. Maar ook de mensen zullen Jeruzalem (moeten) verlaten. De stad zal een puinhoop worden.

In het Oude Testament lezen we bij verschillende profeten van een verlaten van de tempel door God. Het was bij de ingebruikneming van de tempel door Salomo al aangekondigd, dat zoiets zou kunnen gebeuren (1 Kon. 9:7,8). In de tijd van Jeremia vindt het ook daadwerkelijk plaats. In Jer. 12:7 lezen we: 'Ik heb mijn huis verlaten, mijn erfdeel verworpen.' Zie ook de boven aangehaalde woorden uit Ezech. 11. Jezus ziet met profetische blik dat dit opnieuw zal gebeuren. Het verwerpen van Jezus als de van God gezonden Zoon des Mensen zal door God beantwoord

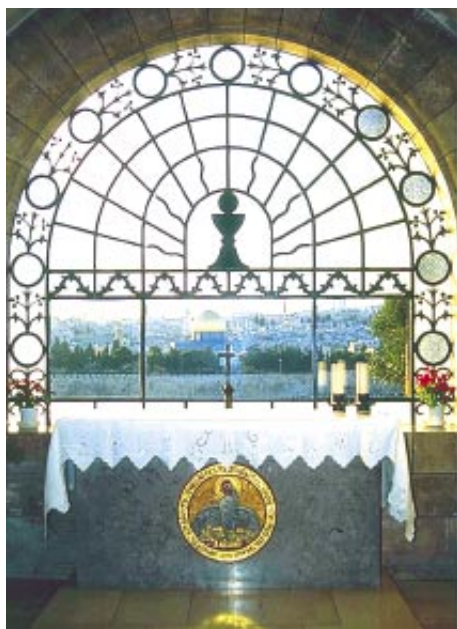
Jezus' laatste oproep aan het ad

worden met het verlaten van de tempel en de verwoesting van Jeruzalem.

Aan deze voorzegging ontleent Grosheide de gedachte: 'Daarom geeft Jezus Israël prijs; nu, eer Hij sterven gaat, zegt Hij, dat Zijn dood niet aan Israël ten goede zal komen.' Ook zal volgens Grosheide in vervulling gaan wat al in het Oude Testament was voorzegd, maar 'nu nog anders dan bij de verwoesting van de tempel door de Babyloniërs, nu definitief. En hij voegt eraan toe: 'God trekt zich bij de verwerping van zijn Zoon van Israël terug.' Een zelfde mening komen we bij Gnilka tegen, als hij zegt: 'Zeker moeten de ontwijding en verwoesting van tempel en stad gezien worden als een boven zichzelf uitwijzend teken. Zij verkondigen, dat de geschiedenis van Israël als het door God uitverkoren volk tot een einde is gekomen.'

Beide auteurs zijn van mening, dat Jezus in de woorden 'Uw huis wordt aan u overgelaten' het verbond opzegt, dat God met Israël heeft. De uitdrukking: 'definitieve terugtrekking' (Grosheide) en 'einde aan de geschiedenis van Israël als uitverkoren volk van God' (Gnilka) kunnen niet anders uitgelegd worden dan het afscheid van Israël als Gods volk. Grosheide zegt het zo: 'Het Joodsche volk als volk is verworpen en verloren, maar uit het Joodsche volk kunnen er nog behouden worden.'

Wie zulke zeer vergaande uitspraken doet over God en zijn verbond met Israël moet 100% zeker weten dat de teksten dit ook bedoelen. Er mag geen enkele twijfel zijn dat dit de strekking is van de woorden van Jezus in Matt. 23. Maar die twijfel is er mijns inziens wel, en terecht. De identificatie van Jeruzalem met geheel Israël is aanvechtbaar. Ook is aan

Uitzicht op Jeruzalem vanuit de kapel "Dominus flevit" ("De Here weende", zie Lukas 19:41). Onderaan een cirkel met de afbeelding van een hen die haar vleugels uitbreidt over haar kuikens.

de uitspraak van Jezus 'uw huis wordt aan u overgelaten' niet te ontleenen dat aan de verkiezing van Israël een einde is gekomen. Zoals in het verleden de profeten met messcherpe kritiek Israël hebben gewaarschuwd zonder daaraan de conclusie te verbinden dat de relatie van God met zijn volk voorgoed ten einde is, zo kan en moet ook de uitspraak van Jezus worden verstaan.

Dat neemt de ernst van Jezus' aanklacht niet weg. Het verwerpen van Jezus als de door Israëls God gezonden Messias weegt ontzaglijk zwaar. Jeruzalem stort zichzelf in duisternis. In het jaar 70 komt de verwoesting van stad en tempel. Jezus profeteerde deze catastrofe, die Hij verbond met de verwerping door de joodse leiders van zijn zending. Maar Jezus zei niet: nu is de speciale band van God met heel zijn volk voorbij.

res van Jeruzalem

En toch is er hoop

Het laatste woord van Jezus aan het adres van Jeruzalem is niet 'uw huis wordt aan u overgelaten'. Jezus voegt nog een zin toe (vs 39): 'Want Ik zeg u, gij zult Mij van nu aan niet meer zien, totdat gij zegt: Gezegend Hij, die komt in de naam des Heren!' Ook over dit woord is onder exegeten groot verschil van mening. Met deze woorden geeft Jezus aan dat er 'van nu aan' een andere situatie intreedt. Was Jezus tot nu toe aanwezig, aanspreekbaar, benaderbaar voor gesprek, hoorbaar in zijn vermaningen, van nu af aan zal dat niet meer op dezelfde wijze het geval zijn. 'Jeruzalem' zal Jezus niet meer zien. Daarmee is er een verandering gekomen in de relatie tussen Jezus en 'Jeruzalem'. Dat is een zaak van grote ernst, omdat Jezus de Heilbrenger is, de Beschermmer op de dag van het oordeel.

Grote interpretatieverschillen bestaan er onder exegeten over de vraag of de aanhaling uit Ps. 118:26 gezien moet worden als een noodgedwongen erkenning bij de wederkomst van Jezus, of als een blijmoedige geloofserkenning vóór de wederkomst. Hiermee hangt de vraag samen: hoe verhouden zich het weer zien van Jezus en het uitspreken van de woorden van erkenning? Houden de woorden 'toddát gij zegt' een voorwaarde in, of zijn ze een tijdsbepaling?

Grosheide is van mening, dat het in deze woorden gaat om het antwoord van enkelen uit Israël, die aan de roepstem van het evangelie gehoor geven. 'Na het (aankondigen van het) oordeel openbaart Jezus het mededeogen, opdat er nog eenigen zouden gered worden.' Waarom het nu ineens over enkelingen gaat, zoals Grosheide stelt, is onduidelijk.

Ook Den Heyer denkt in dezelfde richting, maar dan niet aan een bekering van

enkelingen maar van het volk als collectief, als hij zegt: 'Mattheüs blijft ondanks alles zeggen, dat Jezus er was voor Israël. Het heil is uit de Joden. Hij blijft hopen op een toekomstige bekering van het Joodse volk, zoals we mogen opmaken uit die vreemde tekst aan het einde van dat vreselijke hoofdstuk 23...'

Gnilka echter is van mening dat het zonder twijfel gaat over de wederkomst. Naar zijn opvatting geeft het hele redebeleid van Matt. 23 geen aanleiding om aan het slot te denken aan zoiets heilrijks als we lezen in Rom. 11:26. 'Het hoofdstuk van het oude Israël is voor Mt gesloten.' Het moet opmerkelijk genoemd worden dat Jezus de woorden uit Ps. 118:26 aanhaalt als de uitroep waarmee 'Jeruzalem' Jezus zal erkennen. Dezelfde woorden hadden ook al geklonken bij de intocht in Jeruzalem. Ps. 118 is een vreugdepsalm. De door de bouwlieden versmadelde steen is tot hoeksteen geworden (vs 22). Het is moeilijk voorstelbaar dat zulke opgetogen woorden uiting zullen zijn van een noodgedwongen erkenning van Jezus' heerlijkheid. Naar mijn mening gaat het hier om de hartelijke erkenning van Jezus vóór de wederkomst. De blijde uitroep is de geloofsreactie op de verkondiging van de verlossing in de naam van Jezus.

Zo blijft er aan het einde van de rede van Jezus, die zo dramatisch begon met de messcherpe verwijten aan het adres van de schriftgeleerden en de Farizeeën en die uitliep op de klacht over de onwil van Jeruzalem om Jezus als de van God gezonden Heilbrenger te erkennen, toch een deur open staan voor 'Jeruzalem'. Het verbond is niet opgezegd, al heeft God de tempel en de stad verlaten. Er is nog redding, wanneer Jeruzalem buigt voor Jezus en zegt: 'Gezegend Gij, die komt in de naam des HEREN'.

VANUIT JERUZAL

Van Utrecht naar Jeru

Waar kom je terecht?

Op reis

Onder de indruk van het afscheid van zoveel lieve mensen en met een vracht aan bagage vertrokken we op maandag 15

december naar Jeruzalem. Voor het eerst met drie kleine kinderen in een vliegtuig, hoe zou dat gaan? Ze werkten enorm goed mee en de reis verliep dan ook prima. 's Morgens vroeg ontwaakten we in Utrecht en 's avonds laat vielen we in slaap in ons nieuwe onderkomen in het centrum van Jeruzalem. Behulpzame kennissen hadden ervoor gezorgd dat we konden slapen op een matras en dat andere dingen als een tafel, stoelen, borden, bestek etc klaarstonden!

Vragen

Regelmatig heb ik de eerste weken gedacht aan een van de vergaderingen die ik de afgelopen maanden bijwoonde. De voorzitter haalde Handelingen 20 aan: Paulus die naar Jeruzalem reisde wist niet

wat hem daar zou overkomen. Een herkenbaar gevoel voor ons, ondanks eerdere bezoeken aan het land en de stad!

We zijn hier immers als gezin in een land dat voortdurend in het nieuws is om de problemen die er zijn. Zullen we hier kunnen 'aarden', zullen we ons hier ontspannen en veilig kunnen voelen? Hoe zullen de kinderen de overgang doormaken?

We zijn hier ook met een bijzondere taak en opdracht. Zal het ons lukken de ontmoeting tussen de kerk in Nederland en het joodse volk te stimuleren? Hoe zal er op ons gereageerd worden? Welke plek zullen anderen ons, christenen uit Nederland, geven en wat is de plaats die ons, in eigen ogen, past? Zal het mogelijk zijn naast het Oude Testament ook het Nieuwe Testament te openen en lezen, samen met joodse broeders en zusters? Achter de vraag wat ons hier zal overkomen ligt spanning en nieuwsgierigheid, maar ook vertrouwen. Het vertrouwen dat we hier dienstbaar kunnen zijn aan de Heer onze God, al is nog open op welke

manier. Welke wegen zal Hij ons wijzen, de komende jaren? We voelen ons bijzonder afhankelijk van Zijn nabijheid.

Waar begin je?

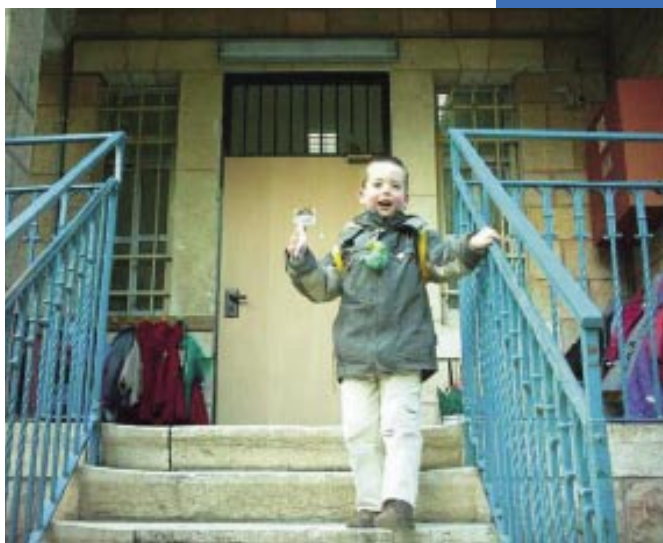
Een leven opbouwen

Met praktische dingen! Koelkast, bankrekening, dieselolie voor het verwarmingsstelsel, telefoon en internet, etc. En snel daarna de aanvraag van een visum, regelen van een school voor de kinderen. We zijn steeds opnieuw verbaasd over het gemak waarmee ze alle veranderingen oppakken! Vol vertrouwen gingen ze met ons mee, en even zo vanzelfsprekend lopen ze hier nu rond, in het nieuwe huis in een andere stad en een ander land. Ook het onderwijs is hier iets anders dan in Nederland. Kinderen van 3 en 4 jaar gaan vrijwel allemaal naar een soort voor-kleuterschool, de kinderen van 5 en 6 jaar gaan naar een verplichte kleuterschool. Voor Rafaël en Miriam hebben we een plek gevonden op een fijne school met geweldige juffen, die hen enorm helpen om door deze eerste moeilijke periode heen te komen.

Zodra het mogelijk was zijn we zelf begonnen met taalstudie. De taalschool, *Ulpan*, is een wereld op zich! Leerlingen van alle leeftijden, uit alle landen, achtergronden en sociale klassen zitten bij elkaar om de taal te leren. En dat niet alleen, want de *Ulpan* is ook een van de plekken waar nieuwe immigranten worden opgevangen en waar gediscussieerd wordt over alles wat leeft in de groep. Van de dagelijkse besloomingen tot de grote thema's van het Israël anno 2004.

Contacten leggen

Tegelijkertijd ben ik begonnen met het leggen van contacten. Mijn voeten volgen daarbij het spoor dat de afgelopen decennia is gelegd door mijn hervormde en christelijk gereformeerde voorgangers; de deuren gaan overal voor me open, bij kerken, instellingen, dialooggroepen. Dat is een goed begin! Ik ben zo gelukkig dat ik kan voortbouwen op het werk dat als laatste, tot 2000, is gedaan door ds. C.J. van den Boogert en ook dat ik me kan aansluiten bij anderen die een soortge-

lijke opdracht hebben. Iemand zei tegen me: “jammer dat jullie Nederlanders er de afgelopen jaren niet waren, maar goed dat jullie er nu weer zijn; daarmee laten jullie zien dat de verbondenheid met Israël belangrijk is!”

Makkelijk gaat overigens niet alles. De overgang van Nederland naar Israël is groot en vraagt veel geduld, doorzettings-

Van Utrecht naar Jeruzalem

kracht en vertrouwen. Nog geen twee maanden in Israël en we hebben al meerdere aanslagen van dichtbij meegemaakt. Dat is aangrijpend. Opeens leer je zelf mensen kennen die nog dichterbij het vuur waren en ontkwamen. De les dat veiligheid en rust niet vanzelfsprekend zijn leer je hier, tragisch genoeg, versneld. Als je met het 'Onze Vader' bidt om datgene wat dagelijks nodig is om van te leven, dan denk je vanzelf ook aan bescherming. Veiligheid is hier dagelijks brood. Spanning is er dus wel degelijk, maar gelukkig is er ook weer ontspanning. Van veel dingen genieten we. De kinderen vermaken zich volop in de mooie speeltuinen in de buurt, de bewaker van 'onze' supermarkt (zoals op veel plaatsen wordt het winkelend publiek ook hier gecontroleerd) maakt grapjes

met hen. In februari was er sneeuw en nu, begin maart, is de lente echt doorbroken. Niet in het minst genieten we van openhartige gesprekken en de vele mogelijkheden om studieavonden te bezoeken en diensten in de synagoge of een Messiasbelijdende gemeente bij te wonen. Daar zullen we gaandeweg steeds meer tijd voor vrij gaan maken is de bedoeling.

Wat kom je tegen?

Dialogoog

Mijn opdracht in Jeruzalem draait om de ontmoeting met het joodse volk in zo breed mogelijke zin. Dat betekent het contact zoeken, relaties leggen, deelnemen aan gespreksgroepen tussen joden en christenen. Ook dat zal steeds meer tijd en aandacht gaan krijgen. Aan de andere kant merken we dat er nu al belangrijke contacten ontstaan via de school en de Ulpan. Dat is mooi om te merken. De Ulpanklas is in mijn ogen niets minder dan een dialogooggroep. We zitten met zo'n tien joodse en vier christelijke leerlingen bij elkaar; een toevallig ontstane groep van mensen die niet gezocht hebben naar een dialoog maar ook niet om elkaar heen kunnen. Dat maakt de gesprekken authentiek en bijzonder. We praten over van alles en nog wat. Over het verschil tussen een optimistische en een pessimistische levenshouding, over de namen die je je kinderen geeft, over muziek en kunst, over de manier waarop de Israëlische feesten worden gevierd, over het internationaal strafhof in Den Haag. De gemoederen zijn niet zelden verhit, maar er is voortdurend aandacht voor ieders verhaal en inbreng.

Af en toe gaat het expliciet over de overeenkomsten en verschillen tussen jodendom en christendom en dat zijn leerzame momenten! Bij een orthodoxe klasgenoot kan ik al mijn vragen over het jodendom kwijt en hij vraagt stevast naar ons wel en wee. Het is bijzonder om te merken dat je in zo'n groep welkom bent en kunt zijn wie je bent.

Antisemitisme

Ik stipte al even aan dat 'Den Haag' sterk leeft op de Ulpan. En niet alleen daar, merken we. Veel Israëli's zijn beducht voor nieuwe vormen van antisemitisme die onder andere in Europa opkomen. Antisemitisme krijgt nu wereldwijd de vorm van een anti-Israëli'sche houding: wat Israël ook doet of vindt, hoe het ook probeert zich te beschermen tegen de willekeur van terrorisme, deze kleine staat wordt algemeen gezien als agressor en oorzaak van de problemen in het Midden-Oosten. Het proces over het veiligheidshek/-muur wordt algemeen gezien als een teken daarvan. Maar ook het klassieke antisemitisme kan snel terugkeren van weggeweest, voelen velen. Daarvan is de nieuwe film van Mell Gibson over Jezus sterven het voorbeeld. Vele artikelen in de krant gaan over de vraag hoe het toch kan dat met alle verbeteringen in de relatie tussen joden en christenen, deze film weigert te ontken-

nen dat joden schuldig zijn aan de dood van Jezus. Waarom grijpt de kerk (waarmee bedoeld wordt de RKK) niet in; het 2e Vaticaans Concilie heeft toch verklaard dat antisemitisme een zonde is?

Poerim

Over enkele dagen begint het Poerimfeest. Vandaag gingen de kinderen al verkleed naar school. Poerim is echt een feest van plezier, (veel) snoep, vrolijke muziek. De dag die was uitgeroepen om de joden om te brengen werd immers de dag van vreugde voor de joden. De ondertoon is natuurlijk bitter. Haman stond destijds op om het hele joodse volk om te brengen en keer op keer staat een nieuwe Haman

op. Het boek 'Esther' heeft dan ook een open einde. Hoe zal de geschiedenis vervolgen? Maar het joodse volk ziet in de ontmaskering van het kwaad de hand van God en viert dat voluit. Als christenen vieren we, op enige afstand, het feest mee en herkennen we de trouw van God aan het volk, dat Hij uit vele benauwenissen heeft gered. Maar we voelen ook dat ons een spiegel wordt voorgehouden: hoe verhouden wij ons ten opzichte van het joodse volk?

Van Utrecht naar Jeruzalem

Reageren

Het is niet eenvoudig om te reageren op de oprechte gevoelens, angsten en vragen, die ik hierboven noemde. Het gevaar dat antisemitisme weer toeneemt en andere vormen aanneemt, ook in Nederland, kunnen we niet naast ons neerleggen. Juist als leden van de Kerk hebben we de opdracht het te ontmaskeren. De geschiedenis verplicht ons de gevoelens van joden uiterst serieus te nemen en erover met elkaar in gesprek te gaan. Terecht werd in een Israëliisch krantenartikel opgemerkt dat juist op Goede Vrijdag, na het lezen van het lijdensevangelie in de kerk, vele pogroms tegen de joden plaatsvonden. Dat is punt van bezinning voor ons christenen: hoe lezen wij de Schrift in de week voor Pasen in blijvende verbondenheid met het joodse volk van toen èn nu.

Tegelijkertijd is, mijns inziens, niet ieder onbehagen bij en/of kritiek op de politiek van de staat Israël blijk van antisemitisme! Een van grootste uitdagingen in deze tijd lijkt me om niet af te glijden in zwart-wit tegenstellingen, in denkbeelden en taalgebruik dat bij een vijandsdenken hoort. Per slot van rekening zijn de conflicten die spelen, conflicten tussen mensen en die moeten, vroeg of laat, samen worden opgelost. Al lijkt het ondenkbaar dat mensen er samen uitkomen en er vrede zal zijn. Toch is dat het visioen van vele profeten èn Johannes op Patmos! Weliswaar als een daad van God zelf, die ook het oordeel over ons inhoudt, maar dat ontslaat ons er niet van nu te zoeken naar gerechtigheid en vrede.

Hoe gaat het verder?

Contact

Onze eerste stappen in Jeruzalem zijn gezet! Over de eerste indrukken, ervaringen

en vragen die we tegenkomen heeft u kunnen lezen. Er zal nog veel meer komen en we hopen daarvoor te blijven schrijven. Ongeveer drie keer per jaar zullen we een algemene nieuwsbrief schrijven over de voortgang van ons werk en over ons persoonlijk wel en wee. U kunt de nieuwsbrief via de mail of per post ontvangen als u zich daarvoor opgeeft bij mij of bij het secretariaat van het Centrum voor Israëlstudies (tel: 0318-696322, Anneke Nellestijn).

Daarnaast zal ik maandelijks een column schrijven voor de website van het CIS over leven, werken en geloven in Jeruzalem (adres: www.che.nl - CHE als kennisinstelling aanklikken). In de toekomst zullen er waarschijnlijk nog andere mogelijkheden komen voor een gezamenlijke bezinning rond een thema. Via de site kunt u op de hoogte blijven.

Over ons persoonlijke leven kunt u meer te weten komen via de website met het adres <http://home.wanadoo.nl/alive/rdnbrg/rdnbrg.html>. Uiteraard kunt u ook rechtstreeks contact met ons opnemen. Ons adres is: 22 Ibn Gvirol, 92430 Jeruzalem, Israël. Ons emailadres is: rodenb@netvision.net.il

Gebed

Uw meelevens stellen wij bijzonder op prijs. En ook uw gebed. Voor ons persoonlijk en voor Israël. Er is veel om voor te danken en veel om voor te bidden: de eerste periode die goed is verlopen, het welzijn van onze kinderen, bescherming tegen gevaren, de groei van contacten aan Joodse en Palestijnse kant. Voor Israël is het gebed om veiligheid essentieel, alsook gebed om wijsheid voor de leiders van het land en de volken die hier wonen. Een ander punt om te gedenken is het gevaar van antisemitisme. Bid dat dit gevaar wordt onderkend en de Kerk haar stem laat horen.

Emmaüs in Judea

H.M. van der Vegt

Drie maal Emmaüs

Abu Gosh ligt langs de grote weg van Jeruzalem naar Tel Aviv, daar waar de bergen het hoogst zijn, en de autoweg enkele vrij scherpe bochten moet nemen om veilig door de kloof te leiden. Het dorp is genoemd naar de roverhoofdman Abu Gosh, die in de Turkse tijd hier de baas was en tol eiste van de reizigers. Later waren de inwoners vredelievender, deden niet mee in de oorlog van 1948 en stonden open voor contacten met de Joodse bevolking van Israël. Daarmee heeft dit Arabische dorp een bijzondere plaats in de omgeving. Er staan een paar kerken. Eén tamelijk nieuwe, die ons hier niet verder interesseert, omdat deze plaats traditioneel verbonden werd met het bijbelse Kirjat Jearim, waar de ark een aantal jaren bewaard werd, net voor David de tempel bouwde in Jeruzalem (I Samuël 6). En er is een veel oudere kerk uit de tijd van de kruisvaarders. Die is gebouwd omdat men meende, dat hier het bijbelse Emmaüs te vinden was.

En dan is er El Qubeiba, meer naar het noorden. Het is een vrij normaal klein Palestijns dorp in het gebied, dat West Bank genoemd wordt. Maar er staat een grote kerk, waar eenmaal per jaar een reusachtige kerkdienst is: op Tweede Paasdag, wanneer de Rooms-Katholieken in groten getale een processie houden van Jeruzalem naar Qubeiba. Want hier was het, zeggen ze, dat de Opgestane het brood brak met de twee leerlingen. Wanneer je van Jeruzalem langs Abu Gosh nog verder rijdt richting Tel Aviv, komt er het punt, waar de bergen voorbij zijn, bij het klooster van Latrun, en je de vlakte kunt zien – soms zelfs helemaal tot de Middellandse Zee. Het is een strategisch punt, waar in de geschiedenis

veel gevochten is. Er ligt een museum, dat mede herinnert aan de strijd in de Onafhankelijkheidsoorlog van 1948, het klooster ligt tegen de heuvel, omgeven door wijnbergen, en daar is ook een klein dorp, een vredesdorp, al meer dan 25 jaar: Neve Shalom, “Velden van Vrede”. Maar direct daarnaast bemerken we alweer een archeologische opgraving, waarvan men beweert dat het hier gaat om Emmaüs.

Bijbelse, “heilige” plaatsen

Het gebeurt wel vaker in het land van de Bijbel, dat wetenschappers en gelovigen het niet eens kunnen worden over de precieze plaats van bepaalde gebeurtenissen. Eigenlijk is dat niet vreemd – vreemder is het haast, dat er tamelijk veel plaatsen zijn, waarover men het wel eens is. Het is alles ook niet zo heel belangrijk, zeker niet vanuit een min of meer makkelijke stoel of kerkbank in Nederland, maar deze vragen krijgen wel een andere betekenis, wanneer je merkt, hoe verrassend dichtbij geschiedenissen uit de bijbel soms komen, wanneer je ze leest op de plek, in het landschap, bij de bomen, bergen en rivieren, waar ze hebben “plaats” gevonden. Het ligt dan voor de hand, dat mensen die plaatsen dan ook werkelijk willen vinden, dat ze verder zoeken en zeker willen zijn, zelfs dat ze op zo’n “heilige plaats” een kapelletje bouwen ter herinnering en om er te bidden – eerst klein, dan steeds groter. En wanneer anderen in deze kwesties en andere mening hebben, is de kans groot dat er ferme ruzies over ontstaan.

Dit artikel neemt als voorbeeld de plaats Emmaüs, omdat de redactie een boek is opgevallen, dat ruim 300 bladzijden alleen aan deze vraag gewijd heeft. Ik heb geschreven naar aanleiding van dat

Emmaüs in Judea

boek, maar dit is geen boekbespreking in de zin van een beoordeling met een oproep, het te kopen en te lezen. Het boek, waarom het gaat, heet eenvoudig “Emmaüs in Judea” en is een in het Duits verschenen bundel artikelen over de bijbelse teksten, de geschiedenis en de archeologie van de plaats Emmaüs. Het is echter – men zij gewaarschuwd of juist aangemoedigd – nogal wetenschappelijk en zeer uitvoerig.

Het probleem met Emmaüs

Bij Emmaüs worden wel erg veel verschillende mogelijkheden voorgesteld om de bijbelse plaats terug te vinden. Dat heeft een aantal redenen.

– Ten eerste is de geschiedenis van de Emmaüsangers heel bijzonder mooi en aansprekend. Het is wat ongewoon om bijbelse verhalen zo, haast literair, te beoordelen.

Maar naast het grote en overweldigende van de opstanding heeft deze schijnbaar kleine en normale ontmoeting van de opgestane Jezus Christus met die twee mannen onderweg altijd op een heel eigen manier de gelovigen aangesproken. Hij werd als gast door hen ontvangen en, dan komt het mooiste, brak met hen het brood – en aan die handeling herkenden ze hem. En meteen was het voldoende, meteen was het voorbij. De plaats van juist dít gebeuren wilde men erg graag vinden.

– Verder is er weinig over Emmaüs bekend, in elk geval op het eerste gezicht. Voor ons als protestanten heeft Emmaüs iets van Jezus, die daar het brood brak: hij verscheen onverwacht en plotseling was hij er niet meer. Zo is er ook van dit onbekende stadje in één geschiedenis sprake, en daarmee is het voorbij. En hoewel we op andere manieren over Emmaüs wel iets meer weten dan alleen dat, wat er in Lukas 24, 13 – 35 staat, is de situatie toch grondig anders dan bij belangrijke plaatsen als Jeruzalem en Bethlehem.

– Een bijzondere moeilijkheid is, dat Lukas

schrijft over “... een dorp, zestig stadiën van Jeruzalem verwijderd, genaamd Emmaüs ...” Niet één van de plaatsen, die kandidaat zijn voor het echte Emmaüs, ligt werkelijk precies 60 stadiën van het toenmalige Jeruzalem verwijderd.

Dat is een reden om verder te zoeken naar een plek, die volledig recht doet aan de bijbelse beschrijving. En gezocht heeft men. Afgezien van de genoemde drie voorstellen zijn er zeker nog zes plaatsen rond Jeruzalem, die door de een of andere wetenschapper of goedwillende amateur met Emmaüs zijn geïdentificeerd. Hoe is uit te maken, wie er gelijk heeft?

Zestig of honderdzestig

Er zijn een paar dingen meer te zeggen over Emmaüs. Het eerste is die afstand van 60 stadiën, dat is 11 km. Zoals gezegd, er is geen plaats gevonden precies op deze afstand van Jeruzalem. Maar andere oplossingen worden aangedragen: het zou kunnen zijn, dat Lukas de heen- en terugweg sámen met 60 stadiën aangeeft. Dan zou Emmaüs slechts 5 tot 6 km., dertig stadiën, van Jeruzalem gezocht moeten worden. Bovendien is het getal “zestig” niet onomstreden. Er zijn handschriften van de bijbel, die “honderdzestig” aangeven, wat aanleiding kan geven tot een hele rij nieuwe theorieën. Aanleiding geeft het ook tot vele vragen, want wat moeten we denken van verschillende teksten van de bijbel? Is uit te maken, wat de oorspronkelijke versie is? We kunnen wel zeggen, dat 160 stadiën, bijna 30 km., een zeer grote afstand is, die het moeilijk voorstelbaar maakt, dat Kleopas en die andere “Emmaüsanger”'s avonds nog teruggelopen zijn naar Jeruzalem. Aan de andere kant is het voor de hand liggender dat iemand, die een bijbelhandschrift overschreef, de “honderdzestig” in “zestig” veranderde dan omgekeerd, dat hij er honderd lange stadiën aan heeft toegevoegd.

Deel van de oude Romeinse weg vanuit Jeruzalem naar het westen: richting Emmaüs?

Emmaüs bij pelgrims en rabbijnen

Maar Emmaüs wordt nog een paar keer genoemd in de bijbel – weliswaar niet in onze bijbel, maar dan toch in de zogenaamde apocriefe boeken, die voor Rooms-Katholieke christenen erbij horen. In het eerste boek van de Makkabeeën wordt een slag bij Emmaüs beschreven (vooral I Makk. 3,40.57). Vooral van belang is daarbij de opmerking “zij legerden zich nabij Emmaüs, in het vlakke land”. “Vlak land” is er in het gebergte van Juda niet zo veel te vinden. Helpt zo’n opmerking ons verder, of zullen we hem als “apocrief” terzijde leggen?

Emmaüs is ook bekend uit de joodse traditie. In ieder geval was het een plaats met een belangrijke strategische ligging, waardoor het steeds weer genoemd wordt in verband met oorlogen en opstanden. Maar ook is er een overlevering dat de fluitspelers in de tempeldienst uit Emmaüs afkomstig waren, en meerdere berichten vertellen van rabbijnen, die in de stad leerden of woonden.

En dan waren er veel christelijke reizigers, pelgrims, die hun belevenissen in het “Heilige Land” hebben opgeschreven en daarbij ook vertellen van een bezoek aan Emmaüs. Uit zulke mededelingen wordt ons veel duidelijk uit de geschiedenis van de stad. Ja, Lukas spreekt van een “dorp”, en dat was

het ook in de tijd van het Evangelie, maar daarvoor en erna was het een stad van enige betekenis. In de derde eeuw werd hij na een aardbeving opnieuw opgebouwd en “Nikopolis” genoemd. Dat betekent “Overwinningsstad”, en moest vermoedelijk herinneren aan de overwinning van de Romeinen op de joodse opstandelingen in het jaar 70, toen ook Jeruzalem verwoest werd. Later lezen we van bisschoppen van Nikopolis, van een belangrijke christelijke gemeente en van een kerk, die gebouwd was boven het huis, waar Jezus het brood brak met de beide leerlingen – of misschien boven het graf van Kleopas. Deze vroege christelijke bronnen hebben ook een mening over de andere man, die met Kleopas de reis maakte naar Emmaüs en weer terug naar Jeruzalem. Ze vertellen, dat het hier gaat om Symeon, de zoon van Kleopas en latere opvolger van Jakobus als leider (sommigen zeggen natuurlijk “bisschop”) van de gemeente van Jeruzalem.

Het “echte” Emmaüs bij Latrun

Het genoemde nieuwe boek heeft een duidelijke opvatting over de ligging van Emmaüs. Het is volgens de schrijvers zonder twijfel de plaats bij Latrun, de mogelijkheid, die het verst van Jeruzalem verwijderd ligt.

Uit de beschrijvingen uit de vroege eeuwen is meerdere malen op te maken, dat het gaat om dit Emmaüs. Pas later komen de andere mogelijke plaatsen aan de orde. Daar zijn redenen voor aan te geven. In de tijd van hun heerschappij over het land meenden de kruisvaarders, dat Abu Gosh de juiste plek moest zijn. Dat dorp lag langs de hoofdweg naar de kust, en de afstand tot Jeruzalem bedroeg niet zo heel veel meer dan de 60 stadiën, waarnaar ze zochten. Bovendien is er daar een bron, die ze ook meenden te kunnen verbinden met de overlevering over de plaats van het breken van het brood. Direct naast de bron bouwden ze hun kerk, ook nu nog een van de mooiste van het hele land. Het

Emmaüs in Judea

Emmaüs bij Latrun raakte in vergetelheid. Nog jonger is de traditie van El-Qubeibe. Toen de weg door het gebergte te moeilijk en te gevaarlijk werd, raakte Abu Gosh op de achtergrond, en vooral door toedoen van de invloedrijke Franciscanen raakte de westelijke christenheid steeds meer gewend aan Qubeibe als het “ware” Emmaüs. Er zijn echter sterke argumenten, die ertegen spreken. Het is duidelijk, dat pas rond de 15^e eeuw voor het eerst gedacht werd, dat het bij Emmaüs om Qubeibe zou kunnen gaan. Het dorp ligt ook bijna 80 stadiën van Jeruzalem, en de gevonden resten van gebouwen zijn lang niet zo oud als men lang gedacht heeft. Het boek “Emmaüs in Judea” geeft ook een overzicht van de opgravingen bij Latrun, waarbij de mooie mozaïeken veel aandacht krijgen. Het is aannemelijk, dat het daar gaat om een belangrijke stad met meerdere kerken.

Maar hoe zit het dan met de afstand? Een interessante uitleg geeft één van de artikelen uit het boek. In een poging, terug te gaan tot de oorspronkelijke taal van het Evangelie, oppert het de mogelijkheid, de 60 stadiën niet te betrekken op de afstand tussen Jeruzalem en Emmaüs, maar op de afstand, die de beide mannen hadden afgelegd op het moment, dat

die derde man zich bij hen voegde en hen uitlegde, “wat in al de Schriften op Hem betrekking had.” In dat geval moet Emmaüs dus verder dan 60 stadiën van Jeruzalem gelegen hebben. Het blijft dan een indrukwekkende wandeling, die die beiden afgelegd hebben: vooral ’s avonds nog, in het donker door de bergen terug naar Jeruzalem. Maar dat kan ook onze indruk vergroten van de vreugde en de vaste overtuiging, die hen de kracht gaven voor deze tocht.

Zo kan de wetenschap niet alle vragen oplossen. Maar soms helpt meer kennis wel iets bij het begrijpen en waarderen van de gebeurtenissen uit het evangelie. En wanneer er weer reizen naar Israël gemaakt kunnen worden, moet u de gid- sen, chauffeurs en reisleiders maar eens aanraden, ook wat aandacht te geven aan het bergland van Judea en de geschiedenis van Emmaüs. U kunt zelfs even stoppen bij Latrun om de plaats te zien. De tocht naar Jeruzalem hoeven wij niet ’s nachts te voet te maken; met de bus ben je er in 20 minuten.

(Naar aanleiding van: Karl-Heinz Fleckenstein, Mikko Louhivuori, Rainer Riesner: *Emmaüs in Judäa, Geschichte - Exegese - Archäologie*, 2003 Gießen)

Colofon

Commissie van redactie

ds. A. Brons
dr. G.C. den Hertog
ds. H.D. Rietveld
ds. M.W. Vrijhof

Eindredacteur

ds. A. Brons
Zilverschoon 102
8265 HC Kampen
tel.: (038) 33 13 262
e-mail: a-brons@hetnet.nl

Internetpagina
www.kerkenisrael.nl

Administratieadres

Landelijk kerkelijk bureau
van de Chr. Geref. Kerken
Vijftien Morgen 1
3901 HA Veenendaal
Postbus 334
3900 AH Veenendaal
tel. (0318) 58 23 50
fax (0318) 58 23 51
e-mail: lkb@cgk.nl

Penningmeester

H. van Braak
Prins Willem-Alexander-
park 133
3905 CD Veenendaal

tel.: (0318) 51 54 27

e-mail:

h.h.van.braak@hccnet.nl

Gironummer 365271,

t.n.v. penningmeester

deputaten Kerk & Israël CGK
te Veenendaal

Voor legaten en schenkingen kunt u contact opnemen met de penningmeester; hij geeft ook gaarne informatie over diverse aan te bevelen projecten.